

the ratified international documents. Thus, according to Clause 3 of Part 1 of Art. 589 of the CPC of Ukraine, in the issuance of a person to a foreign state, refuses in the event of expiration of the limitation period for bringing a person to criminal liability or execution of a sentence for which the extradition was requested (as revised), while the Fourth Additional Protocol clearly stipulates that Extradition is not permitted if the limitation period for prosecution or punishment of the person whose extradition is requested is in accordance with the law of the requesting Party. The extradition can not be refused on the grounds that the limitation period for prosecution or punishment of the person whose extradition is requested is in accordance with the law of the requested Party (Article 10 of the Convention / Article 1 of the Protocol). Consequently, the limitation periods for prosecution are calculated in accordance with the law of the requesting State, and not with the legislation of Ukraine. As international treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine have a higher legal force, it requires urgent amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine in order to minimize the risks of Ukraine's violation of its obligations to extradite offenders.

Key words: extradition, period of limitations, streamlined proceedings, special rule, transit traffic, amicable settlement.

УДК 343.1

В. В. ПОПКО

СУБ'ЄКТНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Досліджуються найбільш значущі питання відповідальності за транснаціональні злочини по міжнародному кримінальному праву із розмежуванням аспектів відповідальності фізичних осіб, юридичних осіб, держав та виявлені особливості відповідальності даних суб'єктів. Доведено, що основним суб'єктом відповідальності у транснаці-

© ПОПКО Вадим Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ональному кримінальному праві є фізична особа, яка характеризується низкою правових, психологічних, соціальних, інтелектуальних та інших ознак. Проте природа транснаціональної злочинності обумовлює вчинення злочинних діянь колективними суб'єктами (транснаціональна організована група), що не заперечує індивідуальну відповідальність. Розглядаються проблеми, що є дискусійними, таких суб'єктів відносин, як держава та юридична особа, й відзначається, що вони несуть відповідальність особливого роду – міжнародно-правову, проте у деяких міжнародних актах, зокрема в Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р., передбачена кримінальна відповідальність юридичних осіб.

Ключові слова: транснаціональний злочин, кримінальна відповідальність, суб'єкти відповідальності, фізична особа, держава, юридична особа

Popko Vadym. Liability of actors in transnational criminal law

The article deals with the most significant issues of responsibility for transnational crimes under international criminal law, with a delimitation of the aspects of responsibility of individuals, legal entities, states and identified peculiarities of responsibility of these subjects. The author emphasizes that the main subject of responsibility in transnational criminal law is an individual characterized by a number of legal, psychological, social, intellectual and other features. However, the nature of transnational crime leads to the commission of criminal acts by collective entities (transnational organized group), which does not deny individual responsibility. Issues that are debatable are those of the subjects of relations as a state and a legal entity, and it is noted that they bear the responsibility of a special kind – international law, but some international acts, in particular, the UN Convention against Transnational Organized Crime of 2000, provide for the criminal liability of legal entities.

Key words: transnational crime, criminal responsibility, subjects of responsibility, individual, state, legal entity.

Поширення транснаціональної організованої злочинності як загальносоціального явища, що виражається в широкомасштабній злочинній діяльності осіб та організацій на території двох і більше держав із зосередженням під своїм

контролем значних фінансових ресурсів, використанням кримінальної конкуренції та проникненням у національну й міжнародну економіку та політику, привело до прийняття низки міжнародно-правових норм і формування підгалузі міжнародного кримінального права – транснаціонального права. Його становлять принципи й комплекс міжнародно-правових норм, які регулюють відносини у сфері співробітництва держав і міжнародних організацій із попередження транснаціональної злочинності й покарання винних осіб за вчинення транснаціональних злочинів. Серед них виділимо сукупність норм, що встановлюють взаємну правочинність та обов'язки держав і деяких міжнародних організацій у попередженні транснаціональних злочинів, забезпеченні дії принципу невідворотності покарання й надання правової допомоги, а також норми, які визначають статус і дії особи як суб'єкта транснаціонального злочину. Також виділимо окремий правовий інститут відповідальності за вчинення транснаціонального злочину, який передбачає визначення суб'єктів відповідальності, їх характеристику й особливості, та відзначимо проблемний характер цих правовідносин.

Безпрецедентне зростання масштабів і небезпеки транснаціональної злочинності зумовлює підвищення значення наукових досліджень у сфері відповідальності за здійснення транснаціональних злочинів. Загальнотеоретичну основу цієї сфери становлять праці вчених Р. Аго, Д. Анцилотті, М. Баймуратова, М. Бассіоуні, І. Блищенко, А. Боссарда, М. Буроменського, В. Буткевича, В. Василенка, Г. Верле, М. Гнатовського, А. Дмитрієва, Л. Заблоцької, Л. Іногамової-Хегай, А. Кассезе, О. Кибальника, М. Костенка, Д. Левіна, І. Лукашука, А. Наумова, В. Панова, В. Пелла, Ю. Трунцевського, Дж. Шварценбергера та ін. У працях П. Біленчука, Н. Дрьоміної, Н. Зелінської, М. Вербенського, О. Кибальника, Н. Кльован, О. Козаченка, Т. Сироїд та

інших вивчаються феномен транснаціональної злочинності, поняття транснаціонального злочину, його ознаки, структура організованої злочинності, окремі складові механізми функціонування злочинних угруповань, питання кримінального переслідування та видачі, узагальнюється міжнародний досвід співробітництва у боротьбі з цим видом злочинності тощо. Проте небагато праць присвячено питанням відповідальності в міжнародному кримінальному праві, і вони, як правило, стосуються відповідальності держав та міжнародних організацій. Це, зокрема, праці В. Антипенка, Д. Левіна, І. Лукашука, О. Пасека, А. Петрович, М. Соренсена та ін. Більшість учених відзначають, що розробленість цієї проблеми є недостатньою, що зумовлено відсутністю фундаментальних праць у сфері транснаціонального кримінального права, а проблема міжнародної відповідальності є однією з найбільш складних та недостатньо вивчених.

Міжнародно-правова відповідальність за здійснення злочину вважається однією з найактуальніших проблем сучасного міжнародного права. На її значенні не раз наголошувала Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй. У низці ухвалених нею резолюцій рекомендувалося Комісії міжнародного права ООН продовжити в якості «першочергової» роботу над проектом статей про відповідальність. Ця діяльність Комісії проводиться в кількох напрямках: відповідальність держав за неправомірну поведінку (схвалено Резолюцією ГА ООН у 2001 р.), відповідальність за неправомірну поведінку міжнародних організацій та за транснаціональну шкоду¹.

Багаторічна робота Комісії над проектом статей мала величезне значення для формування права міжнародної відповідальності як галузі міжнародного права. Вона залучила до участі в розробці питання відповідальності відомства закордонних справ держав, міжнародні організації, а також численні наукові установи та вчених. Як зазначає О. Київець,

у своїй роботі по кодифікації відповідальності Комісія міжнародного права покладалася на принципи, які були запозичені з права європейських континентальних держав. Вона пише: «Аналізуючи підготовчі документи комісії, виступи доповідачів, стає очевидним, що Комісія використовувала аналогію права, але видозмінила окремі принципи через врахування норм загального міжнародного права та практики. При цьому основні правові положення інституту міжнародної відповідальності були доопрацьовані із врахуванням потреб міжнародної спільноти»².

В основу міжнародної відповідальності покладено основоположний принцип: будь-яке протиправне діяння суб'єкта міжнародного права тягне за собою відповідальність, тобто *принцип невідворотності відповідальності*. Відповідальність суб'єктів міжнародного права, за визначенням І. Лукашука, являє собою галузь міжнародного права, принципи і норми права якої визначають для суб'єктів міжнародного права юридичні наслідки міжнародно-протиправних діянь, а також завдання шкоди у результаті діяльності, не забороненої міжнародним правом³.

Серед численних принципів міжнародного права, які «несуть у собі вимогу комплексності, що передбачає їх одночасну, а не почергову, ізольовану реалізацію»⁴, ті що безпосередньо встановлюють основи застосування кримінально-правових норм, зокрема традиційний принцип класичної школи кримінального права «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» вважається базовим. Принцип «немає злочину без вказівки на те в законі» у джерелах міжнародного кримінального права встановлюється як прямо (наприклад, Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 4 грудня 1989 р.⁵), так і опосередковано (наприклад, Декларація про недопущення інтервенції та втручання у внутрішні справи держав, ухвалена Резолюцією 36/103

Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1981 р.⁶), коли у тексті документа використовується посилання на те, що діяння, які порушують ці положення, створюють загрозу загальному міжнародному миру і безпеці. Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо тільки відповідне діяння в момент здійснення злочину не було законом визнане злочинним. Цей принцип закріплений у законодавстві багатьох країн (Нідерланди, Іспанія, Австрія, Данія, Франція), а в деяких на конституційному рівні (Болгарія, Італія, ФРН, Швеція). Принцип винуватості («немає покарання без вини») закріплений також у кримінальному законодавстві багатьох країн (Австрія, Болгарія, Італія, Швейцарія). До принципів, що безпосередньо встановлюють основи застосування кримінально-правових норм, можна віднести також принцип індивідуальної відповідальності, принцип недопустимості посилання на посадове становище особи, «не двічі за одне й те саме», відсутність зворотної сили тощо. Винятком із цього принципу став суд над воєнними злочинцями після Другої світової війни (насамперед Нюрнберзький процес), коли особи були визнані винними у здійсненні воєнних злочинів, що не визнавалися такими на момент їх здійснення. Це було обумовлено особливою підвищеною суспільною небезпекою вказаних діянь для усієї світової спільноти, безпеки і суверенітету держав. Забороняється застосування кримінального закону за аналогією, будь-які сумніви у застосуванні закону повинні бути витлумачені на користь обвинуваченої особи.

Правове регулювання індивідуальної кримінальної відповідальності бере початок з прийняття Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. та Версальського мирного договору 1919 р.⁷ Згідно із ст. 228 Версальського мирного договору держави-учасники отримали право притягнути до кримінальної відповідальності громадян, які порушили закони і звичаї війни. Проте спроба притягнути

індивідів до відповідальності не мала успіху. В Лейпцигу пройшли кілька судових процесів над німецькими злочинцями, у ході яких підсудні були або виправдані, або засуджені до незначних мір покарання⁸. Число німецьких громадян, обвинувачених по першому союзницькому списку, становило 896 осіб, число підсудних за списком, визнаним Німеччиною, – сорок п'ять осіб, перед Верховним трибуналом у Лейпцигу постало лише дванадцять осіб, з яких тільки шість осіб були засуджені. По суті, положення Версальського договору про відповідальність Німеччини за порушення законів і звичаїв війни, як того вимагала Гаазька Конвенція 1907 р., не були реалізовані. Спробою притягнути до відповідальності главу держави стало пред'явлення «публічного обвинувачення у вищій образі міжнародної моралі і священної сили договору» імператору Німеччини Вільгельму II Гогенцоллерну. Версальський договір передбачав створення спеціального Міжнародного трибуналу для здійснення правосуддя над Вільгельмом II. Проте відсутність політичної волі й відмова Нідерландів видати його союзникам унеможливили кримінальну відповідальність імператора.

У другій половині ХХ ст., після Другої світової війни та Нюрнберзького (1945) й Токійського (1946) процесів, сформувалися сучасна доктрина міжнародного кримінального права й принцип індивідуальної відповідальності осіб за вчинення міжнародного злочину. До Нюрнберзького процесу вважалося, що міжнародне право покладає обов'язки на держави, а не на окремих осіб, і покаранню за порушення норм міжнародного права підлягали держави. Захисники підсудних у Нюрнберзькому трибуналі цим і намагались обґрунтувати неможливість притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності німецьких воєнних злочинців; їхні доводи зводилися до того, що тільки держави є суб'єктами міжнародних правовідносин. Однак Трибунал не взяв до уваги дану правову позицію й відзначив, що «зло-

чини проти міжнародного права здійснюються людьми, а не абстрактними категоріями, і тільки шляхом покарання окремих осіб, що здійснюють такі злочини, можуть бути дотримані норми міжнародного права»⁹.

У Статуті Міжнародного воєнного трибуналу для суду і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі (1945) були сформульовані невідомі до того часу міжнародному праву злочини, які згодом увійшли в міжнародне право й національне законодавство, а також до кримінальної відповідальності були притягнені офіційні особи, причетні до планування, підготовки і розв'язання агресивної війни. Принцип індивідуальної відповідальності був закріплений у багатьох міжнародних актах, зокрема в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (ст. 25)¹⁰. Як зазначає Т. Сироїд, «принцип індивідуальної кримінальної відповідальності означає, що особа несе відповідальність за скоєне діяння у випадку, коли вона є виконавцем або іншим співучасником злочину, а також у разі вчинення замаху»¹¹.

З поширенням транснаціональної злочинності постало питання про кримінальну відповідальність за транснаціональні злочини (фальшування грошей, наркоторгівля, корупція, морське піратство, захоплення заручників, порушення правил мореплавства, екоцид, торгівля людьми, сексуальне рабство, посягання на культурні цінності, кіберзлочини тощо), що являють собою діяння осіб чи груп осіб, які посягають не тільки на національний, а й міжнародний правопорядок та створюють небезпеку для двох і більше держав. Природа цієї категорії злочинів є такою, що вони починаються, продовжуються й завершуються на території різних держав чи поза межами їх юрисдикції, наприклад, у відкритому водному чи повітряному просторі, де діють норми міжнародного права. Даний вид злочинів набуває міжнародного характеру в тому випадку, коли в них присутній іноземний елемент, що має наслідком переслідування й

кримінальну відповідальність у взаємодії зацікавлених держав. Злочинна діяльність осіб чи їх груп є такою, що боротьба з ними зусиллями однієї держави малоефективна, й притягнення до відповідальності таких осіб вимагає співробітництва кількох держав. При цьому правозастосування здійснюється або на національному рівні, або з використанням національних сил відповідно до міжнародних домовленостей і зобов'язань держав, що впливають із них.

Серед ознак транснаціонального злочину питання відповідальності та караності є найбільш проблемними. Як зазначають Н. Зелінська та Н. Дрьоміна-Волок, «норми міжнародного права, що регламентують індивідуальну кримінальну відповідальність, являють собою систему, яка все ще перебуває в стані розвитку і реформування»¹². Такі норми мають основний і найбільш суттєвий недолік – у той час, як національне кримінальне право базується на загальноприйнятому принципі формальної визначеності, міжнародне кримінальне право містить численні норми, які не деталізують основні елементи злочинів¹³. У більшості випадків вчинення транснаціонального злочину тягне кримінальну відповідальність у тому випадку, якщо кримінально-правова заборона міститься в національному законодавстві й такий злочин полягає в порушенні національного кримінального права. Боротьба із цими правопорушеннями може перебувати під міжнародним контролем, але відповідальність за них встановлюється безпосередньо національним, а не міжнародним правом.

З середини 1990-х років було розроблено й ухвалено чимало регіональних і універсальних міжнародних антикримінальних договорів у рамках таких організацій, як ООН, Рада Європи, Євросоюз, Африканський Союз, Організація американських держав, ОЕСР, у яких містяться положення, що стосуються кримінальної відповідальності за транснаціональні злочини. Вони вимагають систематиза-

ції, оскільки відрізняються сферою застосування, правовим статусом, членським складом, механізмами реалізації та здійснення моніторингу. Однак всі вони мають одну мету: встановити загальні стандарти боротьби з транснаціональними злочинами на національному рівні шляхом запровадження кримінальної відповідальності за транснаціональні злочини, забезпечення дотримання антикримінальних конвенцій, а також вжиття заходів щодо попередження таких злочинів.

Серед цих документів виділимо Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, ухвалену Резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р.¹⁴ Ця Конвенція містить положення, що стосуються кримінальної відповідальності за транснаціональні злочини, сформульовано низку міжнародних правових інструментів, які мають за мету встановити загальні стандарти боротьби з транснаціональними злочинами на національному рівні шляхом запровадження кримінальної відповідальності за транснаціональні злочини, а також вжити заходів щодо попередження таких злочинів. Ця Конвенція визначає зобов'язання держав щодо криміналізації транснаціональних злочинних діянь, кримінального караного переслідування, профілактики та міжнародного співробітництва і взаємної правової допомоги у цій сфері. Згідно з Конвенцією (ст. 5) кримінальна відповідальність застосовується до будь-якої особи, яка бере активну участь у злочинній діяльності організованої злочинної групи. Умовою такої відповідальності є вчинення «серйозного злочину» (ст. 2 п. b) відповідно до об'єктивних фактичних обставин справи, а також здійснення кримінально караного діяння відповідно до внутрішнього законодавства держави, в якій таке діяння вчинене. Згідно з Конвенцією задля притягнення до відповідальності за транснаціональний злочин вимагається криміналізація

злочинних діянь, що визнаються такими за нормами міжнародного кримінального права, у національному законодавстві.

Транснаціональне кримінальне право визнає основним суб'єктом кримінально-правової відповідальності фізичну особу, яка характеризується низкою ознак – правових, соціальних, психологічних, психофізичних, інтелектуальних. При цьому чітких вікових меж для притягнення до кримінальної відповідальності за транснаціональні злочини не встановлено. Такі норми містяться у внутрішньодержавному праві. На Шостому Міжнародному конгресі кримінального права, що відбувся у Римі в 1953 р., була висловлена рекомендація державам заборонити притягнення до кримінальної відповідальності осіб молодше 16 років. У зарубіжному законодавстві нижня вікова межа коливається (від 7 років у Ірландії, 8 років у Шотландії, до 15 років у Норвегії, Фінляндії та 16 років у деяких штатах США), що значно ускладнює застосування норм права у випадку вчинення транснаціонального злочину.

З огляду на те, що транснаціональні злочини характеризуються множинністю суб'єктів (вчинення злочину кількома особами чи організованою групою), колективний характер таких діянь не звільняє від необхідності вирішення питання про індивідуальну кримінальну відповідальність¹⁵.

Будь-яка фізична особа, яка здійснила транснаціональний злочин, повинна понести покарання, і воно має кримінальний характер. Питання про винуватість мають вирішувати внутрішньодержавні суди. Можна говорити про те, що норми транснаціонального права встановлюють злочинність тих чи інших дій, а часто і склад злочину, але вказівка про вид і міру покарання міститься у національному кримінальному праві. Таке становище має важливі юридичні наслідки. Одне з них – допустимість того, що конкретна міра покарання може бути визначена або національними

судами, або міжнародним трибуналом. Можна навіть стверджувати, що *принцип «без закону немає покарання»* діє і в міжнародному праві з тим лише застереженням, що конкретні види і міра покарання можуть встановлюватися національним законом, у тому числі після вчинення злочину. Якщо у внутрішньому праві не тільки злочинність, а й караність будь-якого діяння встановлюються законодавцем (як правило, у рамках однієї і тієї ж норми), то особливість міжнародного кримінального права полягає у тому, що правові акти встановлюють злочинність тих чи інших діянь, залишаючи відкритим питання про конкретну санкцію за їх здійснення. Зазначимо, що норми транснаціонального права щодо караності також містять диспозицію, проте не визначають конкретних санкцій за вчинений злочин. Конкретні покарання встановлюються відповідно до особливостей правової системи певної держави. Тут нібито прирівнюються дві юридичні категорії, різні в межах однієї й тієї самої системи права і співпадають у різних системах, – кримінальне покарання у внутрішньому праві й визнання діяння злочинним у міжнародному. Можна говорити про те, що встановлення злочинності певних актів включає в себе, хоча в родовому вигляді, можливість покарання за них. Ще важливіше те, що, з точки зору Комісії міжнародного права ООН, ці дві категорії юридично рівнозначні й являють собою підставу відповідальності за злочинні дії.

Фізична особа несе відповідальність перед внутрішньодержавними судовими органами, і до неї застосовуються норми міжнародного та національного права відповідно до міжнародних зобов'язань держави у випадку вчинення транснаціонального злочину. Тому стосовно конвенційних кримінально-правових норм про відповідальність за транснаціональні злочини реалізація принципу пріоритету норм міжнародного права над нормами національного права значно ускладнюється, а іноді взагалі стає неможливою.

У кримінальному законодавстві багатьох країн, як правило, європейських, передбачена кримінальна відповідальність за створення, керівництво злочинною організацією та участь у ній. Зокрема, в Італії згідно зі ст. 416 Кримінального кодексу карається об'єднання трьох або більше осіб, створене з метою вчинення злочинів, у тому числі не тільки осіб, які створюють або організують таке об'єднання, а й тих, які сприяють цьому. За Кримінальним кодексом Швейцарської конфедерації (ст. 260) до кримінальної відповідальності притягається особа, яка бере участь у діяльності злочинної організації, а також та особа, яка підтримує таку організацію в її злочинній діяльності.

При притягненні до відповідальності осіб може виникнути питання *про імунітети і привілеї*, якими посадові особи наділені згідно з міжнародним і національним правом. Вищі посадові особи держави (глава держави, глава уряду, міністр закордонних справ) користуються абсолютним імунітетом від кримінальної юрисдикції іншої держави відносно будь-яких дій, що передбачено низкою міжнародно-правових актів (Конвенції «Про спеціальні місії» 1969 р., «Про запобігання і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі й дипломатичних агентів» 1973 р., «Про представництво держав в їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру» 1975 р. тощо).

Цей принцип узгоджується з принципом недопустимості посилання на офіційне чи посадове становище особи при вчиненні транснаціонального злочину, який визнається одним із найважливіших у транснаціональному праві¹⁶. У Статуті Міжнародного кримінального суду (ст. 27) закріплено, що посадове становище (глави держави, чи уряду, чи парламенту не звільняє особу від кримінальної відповідальності й не є підставою для пом'якшення вироку¹⁷. Недопустимість посилання обвинуваченої особи на своє

посадове становище як на підставу звільнення від відповідальності є важливою частиною міжнародного права.

Поряд із формуванням та розвитком принципу індивідуальної відповідальності фізичних осіб у міжнародному праві розвивалася концепція міжнародних злочинів держав і ставилося питання про *відповідальність держав*, яку визнають більшість як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Проте спірним є питання про характер цієї відповідальності. Поняття міжнародного злочину і відповідальності держав протягом багатьох років вивчалася вченими (В. Антипенко, Н. Дрьоміна, Н. Зелінська, В. Пелла, Сальдана, Г. Донець де Вабр) та досліджувалося Комісією міжнародного права у зв'язку з розробкою Проекту статей про міжнародну відповідальність держав.

Як зазначає Н. Дрьоміна¹⁸, щодо цієї концепції в міжнародно-правовій доктрині можуть бути виділені три позиції: а) заперечення концепції кримінальної відповідальності держав і відповідно існування поняття міжнародного злочину держав (Д. Анцилотті, Г. Тункін, А. Трайнін); б) визнання концепції кримінальної відповідальності держав і відповідно міжнародного злочину держав (В. Антипенко, А. Бустаманте, Г. Донець де Вабр, Д. Левін, В. Пелла); в) заперечення концепції кримінальної відповідальності держав, проте визнання поняття міжнародного злочину держав (О. Кибальник).

Перші дві теорії мають більш-менш переконливе правове обґрунтування. Третя позиція, на перший погляд, парадоксальна, проте саме вона переважає в наш час.

Н. Зелінська пише, що «держава може бути суб'єктом «злочинної», з погляду етики політики, що виражається в конкретних політичних злочинах індивідів (та їхніх організацій), але вона не може бути суб'єктом злочину. Криміналізувати акти держави не здатне ні міжнародне, ні тим більше, національне право. «Криміналізована» політика —

це криміналізована (така, що визнається злочинною і піддається кримінальній репресії) поведінка фізичних осіб, але не держав. Поняття «злочинна політика» не слід розуміти суто юридично. «Злочинний політик» і «політичний злочинець» – це зовсім не одне й те саме. Обвинувачення в злочинній політиці – ідеологічне та політичне кліше, у той час як офіційне обвинувачення в політичному злочині – елемент кримінального переслідування»¹⁹.

Як зазначав В. Антипенко, «поведінка держави базується на надзвичайно специфічній конструкції, рушійною силою якої є влада»²⁰. Очевидно, що держава не є безвідповідальною. У проєкті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, підготовленому Комісією міжнародного права ООН, є ст. 4 «Відповідальність держав», згідно з якою «відповідальність окремих осіб за злочини проти миру і безпеки людства, передбачена цим Кодексом, жодним чином не впливає на відповідальність держав за міжнародним правом». Держава несе також політичну, матеріальну чи моральну відповідальність за здійснені протиправні діяння, але суб'єктами кримінальної відповідальності можуть бути лише індивіди.

Щодо визнання держави суб'єктом транснаціонального злочину й відповідальності за таке злочинне діяння, то питання має розглядатися в контексті концепції транснаціонального злочину, його кваліфікуючих ознак та складу. Суб'єктивна сторона транснаціонального злочину передбачає наявність вини (у формі умислу чи необережності), осудності, стадій здійснення злочину та інших елементів, що зовсім не може бути застосоване до такого суб'єкта міжнародного права, як держава. До того ж кримінальне переслідування й притягнення до кримінальної відповідальності здійснюється лише спеціальними правоохоронними органами та національними органами кримінального правосуддя чи міжнародними органами юстиції.

Держава не може бути суб'єктом транснаціонального злочину. Найбільш тяжкі правопорушення держав розглядаються як серйозні порушення зобов'язань, що випливають з імперативних норм загального міжнародного права. Норми, які регламентують відповідальність держав, не належать до сфери транснаціонального кримінального права. Відповідальність держави не має кримінального характеру; санкції, які виходять за рамки цивільно-правової відповідальності, ще не є, саме з огляду на це, кримінально-правовими. Так, санкції мають характер покарання, проте цього недостатньо для визнання їх кримінально-правовими. Транснаціональні злочини є злочинами особливого роду, це небезпечні порушення основоположних принципів і норм транснаціонального права, тому доцільно говорити про особливу міжнародно-правову відповідальність держав як суб'єктів міжнародного права. Зокрема, Конвенція ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. (ст. 31) передбачає, що «державна прапору несе міжнародну відповідальність за будь-яку шкоду чи збитки, завдані прибережній державі в результаті недотримання будь-яким військовим кораблем чи іншим державним судном, що експлуатується у некомерційних цілях, законів і правил прибережної держави, що стосуються проходження через територіальне море, чи положень цієї Конвенції, чи інших норм міжнародного права»²¹. Отже, держава може нести відповідальність за правопорушення («серйозні порушення зобов'язань, що випливають із імперативних норм загального міжнародного права»²²), проте не кримінальну, а міжнародно-правову.

Концепція *кримінальної відповідальності юридичних осіб у міжнародному праві* відбувається на основі аналізу практики національного законодавства. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб давно відомий національному законодавству зарубіжних країн. У Середньовіччі за нормами звичаєвого чи канонічного права до від-

повідальності могли притягнути корпорації, об'єднання, міста, общини. В Англії в середині XIX ст. розглядалася справа «Королева проти компанії «Велика залізниця Південної Англії», а з 1944 р. в Англії стало можливим притягнення корпорацій до відповідальності як співучасника та як виконавця²³. У Франції переслідування установ преси пов'язано з Другою світовою війною, коли 5 травня 1945 р. був ухвалений Ордонанс про кримінальне переслідування установ преси, який передбачав покарання за співпрацю з німецькими окупантами. Згідно з цим Ордонансом підставою кримінальної відповідальності юридичної особи визнавалося діяння, вчинене від імені та на користь юридичної особи її керівниками чи органами, та були передбачені такі покарання: припинення діяльності юридичної особи із заборonoю її відновлення, конфіскація майна (повна чи часткова).

У наш час інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб існує в законодавстві низки країн, зокрема Норвегії (з 1991 р.), Франції (з 1992 р.), США, Фінляндії (з 1995 р.), Канади, КНР (з 1997 р.), Данії, Ізраїлю (з 1998 р.), Австралії, Великобританії (з 2001 р.), Польщі (з 2002 р.), Швейцарії (з 2003 р.) та ін. За аналогією з національним кримінальним законодавством цих держав можна визначити такі види покарання, як штраф, ліквідація, обмеження діяльності, конфіскація тощо. У Кримінальному кодексі Австрії є положення щодо «квазікримінальної» відповідальності юридичних осіб: якщо юридична особа збагатилася за рахунок вчинення злочину фізичною особою чи за рахунок майна, отриманого від злочину, то щодо неї виноситься вирок про виплату відповідної грошової суми. Суспільна небезпечність злочинної діяльності юридичних осіб зумовлена їхнім особливим статусом, масштабністю, глобальністю й деструктивним впливом на суспільні відносини.

Практика визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності в міжнародному праві почалася після Другої світової війни, коли в рішеннях Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу злочинними були названі організації гітлерівської Німеччини (гестапо, СС).

У Керівних принципах у сфері попередження злочинності й кримінального правосуддя, ухвалених на VII Конгресі ООН із запобігання злочинності й поводження з правопорушниками (1985 р., Мілан, Італія), є таке положення: «Держави-члени повинні розглядати питання про передбачуваність кримінальної відповідальності не тільки для осіб, що діяли від імені якоїсь установи, корпорації чи підприємства..., а й для самої установи, корпорації чи підприємства шляхом визначення відповідних заходів попередження їх можливих злочинних дій і покарання за них»²⁴.

Відповідальність юридичної особи передбачена й міжнародною Конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р.²⁵ Так, у ст. 5 Конвенції зазначено: «Кожна держава-учасник відповідно до принципів свого внутрішнього права вживає необхідних заходів для притягнення юридичної особи, що перебуває на її території чи заснована за її законами, до відповідальності у випадку здійснення фізичною особою, відповідальною за управління цією юридичною особою чи контроль за нею, яка виступає у своїй офіційній якості, злочину, зазначеного в статті».

У наш час відповідальність юридичних осіб у міжнародному праві передбачена низкою конвенцій щодо окремих видів злочинів, найчастіше пов'язаних з екологічною безпекою планети, корупцією, інформаційними технологіями, господарською й економічною діяльністю підприємств та організацій. Проте норми, що містять посилання на можливість несення відповідальності юридичними особами в міжнародному праві, вельми розпорошені й охоплюють різні склади злочинів. Так, ст. 9 («Корпоративна відповідаль-

ність») Конвенції про захист довкілля засобами кримінального законодавства, ухваленої Радою Європи 4 листопада 1998 р.²⁶, передбачає: «1. Кожна зі сторін вживає відповідних необхідних заходів зі створення умов для застосування кримінальних чи адміністративних санкцій чи заходів впливу до юридичних осіб, від імені яких злочин, згаданий у статтях 2 чи 3, був здійснений їх органами, чи членами, чи іншим представником. 2. Корпоративна відповідальність відповідно до параграфу 1 цієї статті не виключає кримінального переслідування фізичної особи».

Конвенція про кіберзлочинність, ухвалена Радою Європи 23 листопада 2001 р.²⁷, яка виділяє певні групи суспільно небезпечних діянь, що вчиняються за допомогою комп'ютерних технологій та Інтернету (правопорушення, які стосуються авторських та суміжних прав; правопорушення, об'єктом яких є комп'ютери; правопорушення, вчинені проти цілісності комп'ютерних даних та систем), передбачає можливість юридичної особи нести відповідальність за кримінальне правопорушення, яке було вчинене на її користь будь-якою фізичною особою як індивідуально, так і як частини органу такої юридичної особи.

У ст. 26 Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. закріплені такі положення: «Кожна держава-учасниця вживає таких заходів, які, з урахуванням її принципів права, можуть бути необхідними для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у злочинах, що визначені цією Конвенцією...» (ч. 1); «відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною» (ч. 2)²⁸.

У Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.) закріплено відповідальність юридичних осіб. Відповідно до ст. 10 «кожна держава-учасниця вживає таких заходів, які з урахуванням її правових принципів можуть знадобитися для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у серйозних злочинах, до яких

причетна організована злочинна група, і за злочини, визнані такими відповідно до статей 5, 6, 8 і 23 цієї Конвенції»²⁹.

Отже, норми міжнародного кримінального права визнають вчинення злочину юридичною особою, проте така відповідальність можлива лише в рамках національного права. Кожна держава-учасниця, зокрема, забезпечує застосування щодо юридичних осіб, що притягаються до відповідальності, ефективних санкцій, однак відсутність достатньої юридичної практики ускладнює повноцінне визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності.

Відповідальність юридичної особи можлива при здійсненні транснаціонального злочину, яка згідно із загальною правовою практикою може наставати за наявності винної поведінки керівника (представника) юридичної особи, тобто діє *принцип персоніфікації відповідальності*. Він полягає в тому, що коли суб'єктом правопорушення виступає колективне утворення, відповідальність поряд із ним персонально повинна нести і винна особа, що представляє організацію. Цей принцип пов'язаний із поняттям вини колективного суб'єкта, оскільки його дії — це дії уповноважених осіб. Слід зазначити, що відповідальність юридичної особи може наставати й у випадку, коли винна фізична особа не встановлена.

Визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності в транснаціональному кримінальному праві має узгоджуватися з принципом індивідуальної кримінальної відповідальності фізичних осіб. Л. Іногамова-Хегай допускає можливість і доцільність встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за здійснення транснаціональних злочинів і зазначає, що відповідальність юридичної особи не виключає кримінальної відповідальності фізичної особи³⁰.

Існують і заперечення щодо визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності в транснаціональ-

ному кримінальному праві. Зокрема, М. Вербенський³¹ зазначає, що «сумнівним є однозначне виділення як суб'єктів транснаціональної організованої злочинності певних організацій, тобто юридичних осіб». Він аргументує свою думку тим, що в цьому випадку «автоматично до учасників транснаціональної організованої злочинної діяльності належать усі легально діючі організації, фірми, фонди й підприємства, які можуть не мати жодного стосунку не тільки до організованої злочинної, а й просто до транснаціональної ділової активності. Більше того, існує й ціла низка ознак, що відмежовують транснаціональні корпорації від транснаціональних злочинних організацій». Використання будь-яких легальних комерційних структур злочинними організаціями та співтовариствами у власних інтересах М. Вербенський вважає «методом здійснення злочинної діяльності, а не видом суб'єктів транснаціональної організованої злочинності», не заперечуючи факту створення та/або використання легальних підприємств для прикриття організованої злочинної діяльності.

Видається, що проблема відповідальності юридичних осіб вимагає спеціального дослідження, проте зазначимо, що відповідно до міжнародних актів та національного законодавства окремих держав питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб цілком правомірне. Однак якщо виходити з особливостей такого суб'єкта правовідносин, як юридична особа (організаційна структура, наявність колективного майна тощо), то очевидно, що це відповідальність особливого характеру. Правовідносини та відповідальність «інших осіб» (юридичних осіб, державних органів і держави в цілому) мають принципово інший характер. Інша справа, що керівники держави, юридичних осіб можуть і повинні нести відповідальність за вчинені ними злочини.

Правове регулювання відповідальності за злочини у транснаціональному кримінальному праві здійснюється

згідно з міжнародними конвенціями щодо боротьби з конкретними видами злочинів (Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р., Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27 січня 1999 р., Конвенція РЄ з кіберзлочинності від 23 грудня 2001 р. тощо) та норм внутрішньодержавного кримінального права, ухвалених відповідно до норм міжнародного кримінального права. Здійснення транснаціональних злочинів тягне кримінальну відповідальність лише в тому випадку, якщо кримінально-правова заборона міститься в національному законодавстві.

Транснаціональні злочини – це злочини загальнокримінального характеру, щодо яких укладені міжнародні угоди і держави взяли зобов'язання співробітництва у боротьбі з ними (боротьба з корупцією, наркоманією, проституцією, работоргівлею, фальшуванням грошей, піратством, крадіжками, кіберзлочинами тощо). З урахуванням видової класифікації злочинів у міжнародному кримінальному праві відрізняються й суб'єкти відповідальності. Згідно з принципом індивідуальної відповідальності, основним суб'єктом є фізичні особи, з дій яких і складається транснаціональне злочинне діяння. Вчинення транснаціонального злочину організованою групою вимагає встановлення ролі кожної особи в злочинному діянні. Норми міжнародного кримінального права, на відміну від норм внутрішньодержавного законодавства, не містять конкретних характеристик особи (наприклад, обмеження віку) й не зазначають конкретних санкцій за вчинений злочин. Конкретні покарання встановлюються відповідно до особливостей правової системи певної держави.

Визнання суб'єктами відповідальності в транснаціональному кримінальному праві держав та юридичних осіб є дискусійним питанням і повинно розглядатися в контексті концепції транснаціонального злочину, його кваліфікуючих

ознак та складу. Суб'єктивна сторона транснаціонального злочину передбачає наявність вини (у формі умислу чи необережності), осудності, стадій здійснення злочину та інших елементів, що зовсім не може бути застосоване до такого суб'єкта міжнародного права, як держава. Держава не може бути суб'єктом транснаціонального злочину. Найбільш тяжкі правопорушення держав розглядаються як серйозні порушення зобов'язань, що випливають з імперативних норм загального міжнародного права. Норми, які регламентують відповідальність держав, не належать до сфери транснаціонального кримінального права, тому доцільно говорити про особливу міжнародно-правову відповідальність держав як суб'єктів міжнародного права. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб поширений у внутрішньому законодавстві окремих держав і дістав підтвердження у міжнародно-правових актах, зокрема Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000), що вказує на правомірність постановки такого питання, незважаючи на незначну юридичну практику.

1. Воробьева Е. К вопросу о кодификации права международной ответственности. *Журнал международного права и международных отношений*. 2006. № 3. URL: http://evolution.info/index.php?Option=com_content. 2. Київець О.В. Джерела міжнародного права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2012. 460 с. 3. Лукашук И.И. *Международное право: Особенная часть: учебник для студентов*. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 544 с. 4. Сироїд Т.Л. *Міжнародне право: навч. посіб.* / М-во внутр. справ України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2009. 336 с. 5. *Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 4 грудня 1989 р.* URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_103. 6. Декларація про недопущення інтервенції та втручання у внутрішні справи

держав, ухвалена Резолюцією 36/103 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1981 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a33. **7.** Трайнин А.Н. Версальский мир и ответственность за преступления войны 1914-1918 гг. Избранные труды. Санкт-Петербург, 2004. **8.** Willis J.F. Prologue to Nuremberg. The politics and Diplomacy of Punishing War Criminals of the First World War. Westport/London, 1982. P. 126-147. **9.** Нюрнбергский процесс: сборник материалов / под ред. К.П. Горшенина, Р.А. Руденко, И.Т. Никитченко. Москва: Изд-во «Юридическая литература», 1954. Т. II. 1150 с. **10.** Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. із змінами. Чинна редакція від 16 січня 2002 р. Документ 995_588. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_588. **11.** Сироїд Т.Л. Цит. праця. **12.** Зелинская Н.А., Дремина-Волок Н.В. Концепция преступлений по общему международному праву в контексте проблемы ретроактивного применения норм международного уголовного права. Альманах международного права. Вып. 2. С. 189-210. **13.** Cassesse A. The Statute of the International Criminal Court: Some Preliminary Reflections. *European Journal of International Law*. 1999. Vol. 10. P. 148-149. **14.** Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, ухвалена Резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789. **15.** Burghardt B. Die Vorgesetztenverantwortlichkeit in volkerrechtlichen Straftatsystem 2008. С. 386. **16.** Попко В.В. Правовий імунітет та принцип недопустимості посилення на офіційне чи посадове становище при здійсненні транснаціонального злочину. *Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис*. 2018. №3. С. 300-306. **17.** Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. із змінами. Чинна редакція від 16 січня 2002 р. Документ 995_588. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_588. **18.** Дремина Н.А. Концепция «международного преступления государства»: политические и международно-правовые аспекты. *Актуальні проблеми політики*. 2000. Вип. 10–11. С. 178 –184. **19.** Зелинская Н.А. Политические преступления в системе международной преступности. Одесса: Фенікс, 2003. 400 с. **20.** Антипенко В.Ф. Теория уголовной ответственности государства: монография. Одесса: Фенікс, 2016. 328 с. **21.** Конвенція Організації Об'єднаних Націй з

морського права від 10 грудня 1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057. **22.** Проект статей «Про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння», Глава III частина II / Резолюція ГА ООН A/RES/56/83, 28 січня 2002 р. **23.** Пасєка О.Ф. Розвиток концепції кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних країнах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. С. 48-55. **24.** UN DocA/CONF.121/22/Rev.1. URL: <http://www.un.org/ru/documents>. **25.** Міжнародна Конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518. **26.** Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства, ухвалена Радою Європи 4 листопада 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_560. **27.** Конвенція про кіберзлочинність, ухвалена Радою Європи 23 листопада 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575. **28.** Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16. **29.** Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, ухвалена Резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789. **30.** Иногамова-Хегай Л. Понятие преступления и субъекта преступления по международному уголовному праву. *Уголовное право*. 2004. № 1. С. 21-29. **31.** Вербенський М.Г. Суб'єкти транснаціональної організованої злочинності та їх характеристика. *Право і суспільство*. 2009. № 6. С. 77– 83.

Popko Vadym. Liability of actors in transnational criminal law

Unprecedented growth of transnational crime caused the increase in the significance of scientific research in this area.

Transnational organized crime as a general social phenomena is characterized as the crime on the global scale, performed by persons or organizations on the territory of two or more states and involves the control over financial resources, use of criminal competition and interfering with national and international economy and politics. The spread of transnational crime led to the adoption of the range of international legal instruments and formation of the system of transnational criminal law.

The norms establish mutual obligations of states to take actions to prevent transnational crime, ensure the effective enforcement mechanisms, provide legal assistance etc. The author of the article pays his attention to the separate legal institute of responsibility for transnational crimes, which defines the subjects of such responsibility, characterizes them and their peculiarities and analyzes the problematic issues in the said area.

The article deals with the most significant issues of liability for transnational crimes under international criminal law, with a delimitation of the aspects of responsibility of individuals, legal entities, states and identified peculiarities of responsibility of these subjects. The author emphasizes that the main subject of responsibility in transnational criminal law is an individual characterized by a number of legal, psychological, social, intellectual and other features. However, the nature of transnational crime leads to the commission of criminal acts by collective entities (transnational organized group), which does not deny individual responsibility. Issues that are debatable are those of the subjects of relations as a state and a legal entity, and it is noted that they bear the responsibility of a special kind – international law, but some international acts, in particular, the UN Convention against Transnational Organized Crime of 2000, provide for the criminal liability of legal entities.

Key words: transnational crime, criminal responsibility, subjects of responsibility, individual, state, legal entity.